

Gemeente Utrecht

Nieuwegracht 63A

NG014: Een archeologische begeleiding op het terrein van het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63A (Utrecht)
Basisrapportage Archeologie 159

Nieuwegracht 63A

NG014: Een archeologische begeleiding op het terrein van het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63A (Utrecht)

Eric van Wieren

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512 GG Utrecht

December 2018

Administratieve gegevens van het project

Projectnaam en- code:

Nieuwegracht 63A, NG014

Locatie:

Nieuwegracht 63A, Utrecht

Zaakidentificatie-nummer Archis:

4634580100

Landelijke centrumcoördinaat

137016, 455504

Opdrachtgever:

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512 GG Utrecht

Coördinator vanuit de gemeente (bevoegd gezag):

H.L. Wynia

Uitvoerder:

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512 GG Utrecht

Dagelijkse leiding opgraving:

E. van Wieren

Uitvoering veldwerk:

10 en 11 september 2018

Beheer en plaats van documentatie:

Erfgoed gemeente Utrecht
Korte Minrebroederstraat 2
3512 GG Utrecht
telefoon 030 286 0000

ISBN:

978-94-92694-24-9

Goedkeuring senior KNA-archeoloog:

J.S. van der Kamp
6 december 2018

Goedkeuring bevoegd gezag:

H.L. Wynia
6 december 2018

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
1.1 Inleiding	7
1.2 AMK-kader	8
1.3 Methode	8
1.4 Onderzoeksvragen	9
1.5 Personele inzet	9
2 Archeologische, historische en landschappelijke context	11
2.1 Landschappelijke context	11
2.2 Historische en archeologische context	11
2.3 Het onderzoeksgebied	17
2.4 Eerder onderzoek	17
3 Resultaten	19
4 Conclusie	21
Noten	22
Literatuur	23
Colofon	24

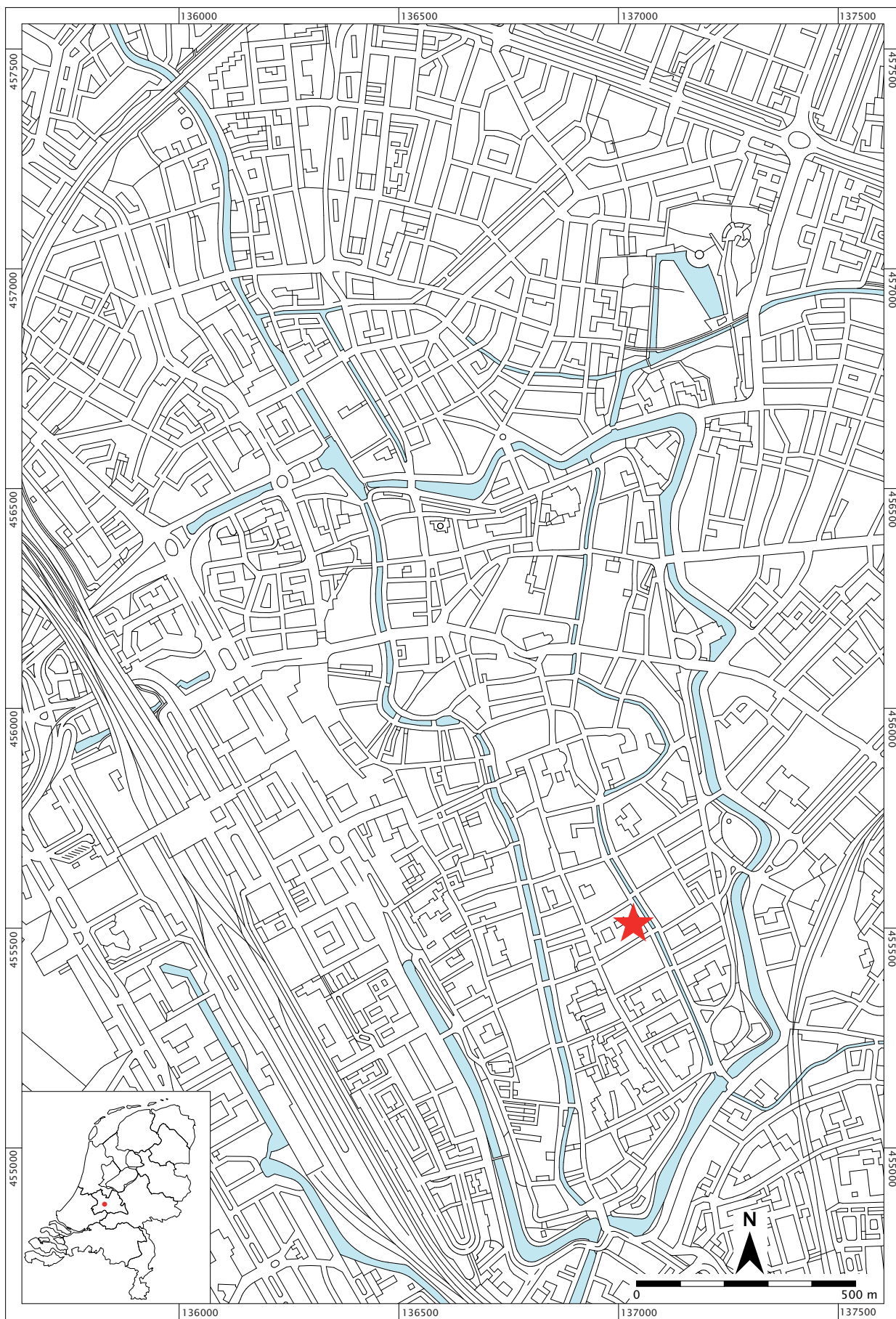

Samenvatting

Op 10 en 11 september 2018 is er een archeologische opgraving onder begeleidingscondities uitgevoerd op een perceel dat bij het museum Het Catharijneconvent hoort. Het onderzoeksgebied ligt in de binnenstad van Utrecht, tussen de Lange Nieuwstraat en de Nieuwegracht. De oudste bewoningssporen nabij het onderzoeksgebied zijn aangetroffen onder het pand Nieuwegracht 67 en onder de straat langs de gracht voor dit pand. Deze sporen dateren uit de elfde of de twaalfde eeuw. Vanaf 1529 heeft het perceel met het huis en het erf waarop het onderzoek heeft plaatsgevonden bij het johannieterklooster Het Catharijneconvent gehoord. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw is het weer verkocht. Bij de restauratie van het voormalige klooster die tussen 1974 en 1979 is uitgevoerd, zijn ook de aangrenzende panden deels weer aangekocht, waaronder het perceel waarop het archeologische onderzoek is uitgevoerd.

Bij de aanleg van een nieuwe vloer met vloerverwarming binnen een nieuw te bouwen serre zou de bodem over een oppervlakte van 45m² tot 45 cm onder maaiveld afgegraven worden. De bouwplannen waren gezien deze oppervlakte en de ontgravingsdiepte niet onderzoeks-plichtig volgens de Verordening op de Archeologische Monumentenzorg van de gemeente Utrecht. Er is door het bevoegd gezag (de gemeente Utrecht) in overleg met de eigenaar van het perceel en de uitvoerder afgesproken dat graafwerkzaamheden, gezien de archeologische en historische context van het terrein, toch archeologisch begeleid zouden worden.

Er zijn bij het onderzoek geen archeologische sporen waargenomen en geen vondsten verzameld. De bodemopbouw onder de klinkerbestrating bestond uit een laag recent geel ophoogzand met daaronder een laag vrijwel schoon, ongedateerd bruin zand. In deze laag hadden resten van muurwerk of water- en beerputten in het zicht kunnen komen. Deze bleken echter niet aanwezig te zijn. De ontgravingsdiepte was onvoldoende om dieper liggende, oudere lagen aan te snijden.

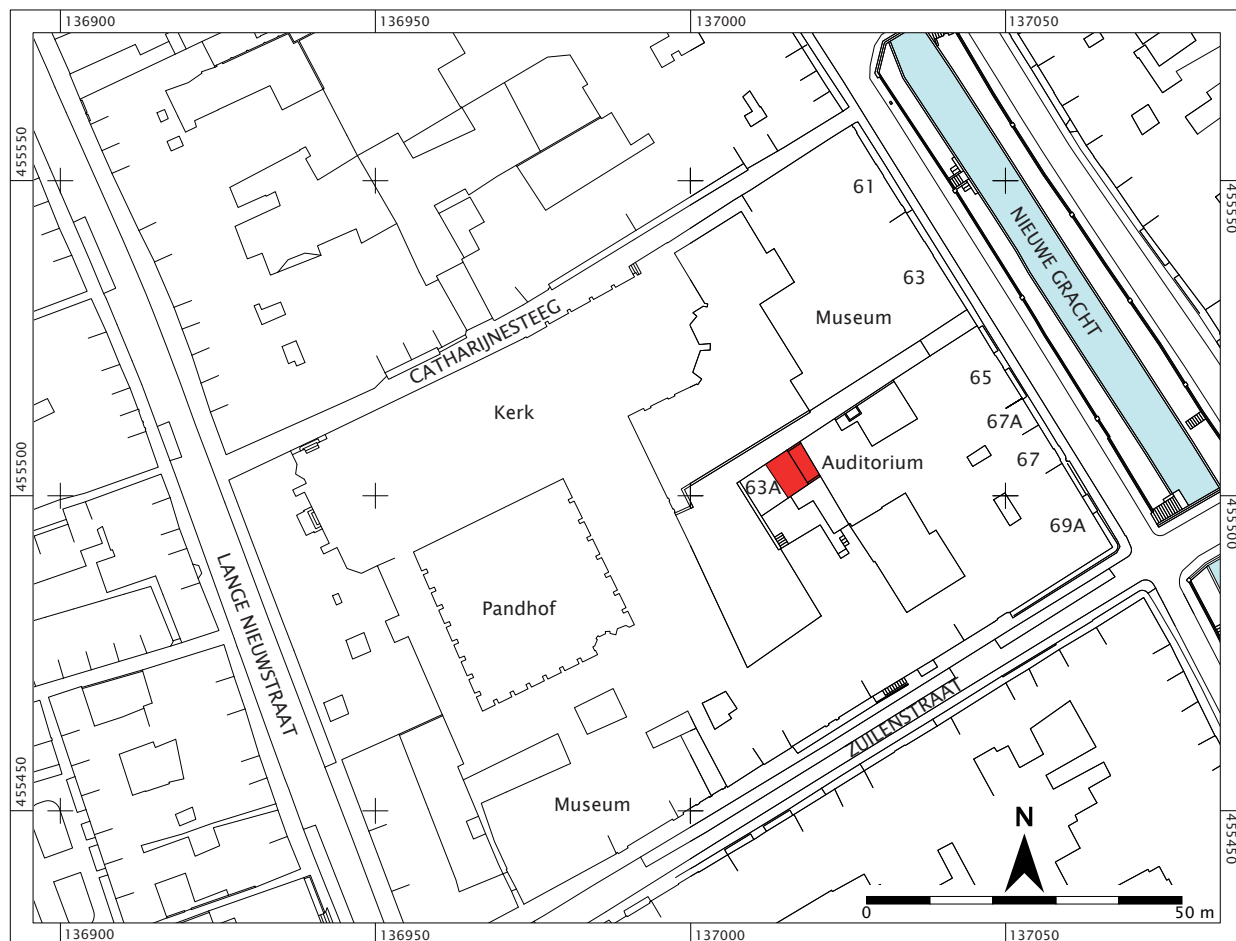
Afb. 1.1 Het onderzoeksgebied, aangegeven met een rode ster, op gemeentelijk en landelijk niveau.

1 Inleiding

1.1 Inleiding

Op 10 en 11 september 2018 is er door Erfgoed van de gemeente Utrecht een archeologische opgraving onder begeleidingscondities uitgevoerd op een perceel van het museum Catharijneconvent (Nieuwegracht 63A) (afb. 1.1, 1.2, 1.3, 1.4). Het onderzoeksgebied ligt achter het huis Nieuwegracht 67 en het was lange tijd een deel van het achtererf van dit huis. De onderzoekslocatie ligt langs de Nieuwegracht en bij eerder onderzoek (zie paragraaf 2.4) zijn er bewoningssporen vanaf de twaalfde eeuw en mogelijk vanaf de elfde eeuw, waargenomen. Tussen 1529 en de jaren dertig van de zeventiende eeuw heeft het huis Nieuwegracht 67 deel uitgemaakt van het Catharijneconvent, het klooster van de johannieterorde. Na de Reformatie in 1580 bleef het klooster tot 1811 als ziekenhuis functioneren. Daarna heeft het een veelvoud aan functies gehad, tot het na een ingrijpende restauratie in 1979 heropend werd als het Museum Catharijneconvent

voor religieuze kunst. Bij de aanleg van een nieuwe vloer met vloerverwarming binnen een nieuw te bouwen serre zou de grond over een oppervlakte van 45m² tot 45 cm onder het maaiveld afgegraven worden. Hoewel de bouwplannen gezien de oppervlakte en de ontgravingsdiepte niet onderzoeksplichtig waren volgens de Verordening op de Archeologische Monumentenzorg van de gemeente Utrecht, is er door het bevoegd gezag (de gemeente Utrecht) in overleg met de eigenaar van het perceel en de uitvoerder afgesproken dat graafwerkzaamheden, gezien de archeologische en historische context van het terrein, toch archeologisch begeleid zouden worden.

Afb. 1.2 De ligging van het onderzoeksgebied (rood) binnen het voormalige kloosterterrein. De kleine binnenplaats ligt tussen het auditorium en Nieuwegracht 63A, het Stratenmakershuisje.

1.2 AMK-kader

Het onderzoeksgebied ligt in de historische binnenstad van Utrecht, op een perceel dat van 1529 tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw eigendom was van het Catharijneconvent, het klooster van de Johanniterorde. De gehele historische binnenstad van Utrecht, inclusief de voorsteden Tolsteeg en Bemuurde Weerd, is op de Archeologische Monumentenkaart van de gemeente Utrecht aangeduid als één groot AMK-terrein met een 'zeer hoge archeologische waarde' (AMK-terrein 12.314). In dit gebied geldt een archeologisch vergunningsplicht wanneer een gebied gelijk of groter dan 50 m² dieper dan 50 cm ontgraven of verstoord wordt. In de bouwplannen was voorzien in een ontgravingsdiepte van 45 cm onder de bovenkant van de bestrating, met een oppervlakte van 45 m². De ontgraving was dus niet vergunningsplichtig. Omdat het plangebied binnen de middeleeuwse binnenstad van Utrecht en op een voormalige kloosterterrein ligt, is er door het bevoegd gezag (de gemeente Utrecht) in overleg met de eigenaar van het perceel en de uitvoerder van de werkzaamheden, afgesproken dat de ontgraving toch archeologisch begeleid werd, zodat eventueel

aanwezige archeologische waarden gedocumenteerd konden worden (behoud *ex situ*). De gemeente Utrecht trad hierbij als opdrachtgever op.

1.3 Methode

Voor de bouw van een nieuwe serre met vloerverwarming moest de bodem tot 45 cm onder maaiveld (bovenkant van de bestrating) ontgraven worden. De te verstoren oppervlakte bedroeg minder dan 50 m², namelijk 45 m². Voordat de grond afgegraven kon worden, is eerst de bestrating van bakstenen klinkers verwijderd. Dit is deels met de hand en deels met een kleine graafmachine gedaan. Deze bestrating vormde de bovenste tien cm van de 45 cm die verwijderd moest worden. Onder de bestrating moest vervolgens nog 35 cm afgegraven worden. Hiervan bestond de bovenste twintig cm uit recent geel ophoogzand, waarin elektrakabels voor de buitenverlichting lagen. Midden op het perceel was een straatkolk voor regenwater aanwezig. Toen deze verwijderd was, kon de bodemopbouw al goed waargenomen worden. Onder de laag recent ophoogzand van 20 cm dik lag een

Afb. 1.3 Het onderzoeksgebied op een luchtfoto (bron: www.google.nl).

Afb. 1.4 De officiële opening van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent op 9 juni 1979. Het witte huisje is het zogenaamde Stratenmakershuisje, Nieuwegracht 63A. Het onderzoeksgebied bevond zich achter de muur links van het huisje; gezien richting het zuidoosten (bron: Het Utrechts Archief, inv. nr. 102667).

ongedateerd pakket vrijwel schoon bruin zand met een paar kleine stukjes baksteenpuin. Van deze laag moest nog 15 cm afgegraven worden. Dat is voor ongeveer de helft onder archeologische begeleiding gebeurd. Omdat er in die eerste helft geen enkele aanwijzing voor de aanwezigheid van archeologische sporen was, is er met de uitvoerder afgesproken dat de tweede helft zonder permanente archeologische begeleiding ontgraven kon worden, maar dat er gewaarschuwd zou worden als er muurwerk of grondsporen (donkere verkleuringen) tevoorschijn kwamen. De tweede helft van de ontgraving heeft evenmin archeologische resultaten opgeleverd.

Het onderzoek heeft door de geringe ontgravingsdiepte geen archeologische sporen of vondsten opgeleverd. Eventueel aanwezige sporen zouden op de schaal 1:20 ingetekend zijn op een print van de gedetailleerde kadastrale kaart van het plangebied. Er zijn vijftien veldfoto's gemaakt. Het onderzoek is uitgevoerd conform de KNA 4.0 en het PvE.¹

1.4 Onderzoeksvragen

In het PvE zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

1. Wat is de aard, datering en conserveringstoestand van de archeologische resten?
2. Zijn de sporen en vondsten onder te verdelen in perioden en/of fasen?
3. Wat is de exacte locatie van de archeologische resten? Wat is de diepte (t.o.v. maaiveld) en hoogteligging (t.o.v. NAP) van de archeologische resten?
4. Welke activiteiten zijn ter plaatse uitgevoerd, uitgaande van de sporen en vondsten?

1.5 Personele inzet

Het veldwerk is uitgevoerd door E. van Wieren (KNA-archeoloog MA), die ook de technische uitwerking heeft uitgevoerd en deze rapportage heeft geschreven. J.S. van der Kamp was als senior KNA-archeoloog bij het project betrokken. H.L. Wynia, tevens bevoegd gezag namens de gemeente Utrecht, deed de redactie en R. Pruis de eindredactie. Allen zijn werkzaam bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

Afb. 2.1 Het onderzoeksgebied binnen de binnenstad van Utrecht met de voormalige rivierlopen, naar Van Dinter (bron: Van der Kamp 2018, afb. 3.1). Het onderzoeksgebied is aangegeven met een rode ster.

2 Archeologische, historische en landschappelijke context

2.1 Landschappelijke context

Utrecht ligt aan de noordrand van het Midden-Nederlandse rivierengebied.² Rond 4450 voor Chr. verlegde de Rijn, die tot dan toe zuidelijker stroomde, vanaf Wijk bij Duurstede zijn loop richting het noorden. Dit zogenaamde Utrechtse stroomsysteem bleef actief totdat de Kromme Rijn in 1122 bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd. Sinds die tijd wordt het grootste deel van het Rijnwater via de Lek naar de Noordzee afgevoerd. Het Utrechtse stroomsysteem heeft als gevolg van de wisselende mate van rivieractiviteit drie, elkaar in de tijd opvolgende, stroomgordels gehad. De oudste stroomgordel is de Werkhoven-stroomgordel (4450-1750 voor Chr.), de tweede de Houten-stroomgordel (2250-800 voor Chr.). De jongste stroomgordel is de Kromme Rijn-stroomgordel (1250 voor Chr. tot 1122 na Chr.). Deze laatste stroomgordel bestaat nog steeds in de vorm van een watervoevende restgeul. De Vecht is als zijrivier van de Rijn rond 800 voor Chr. ontstaan.

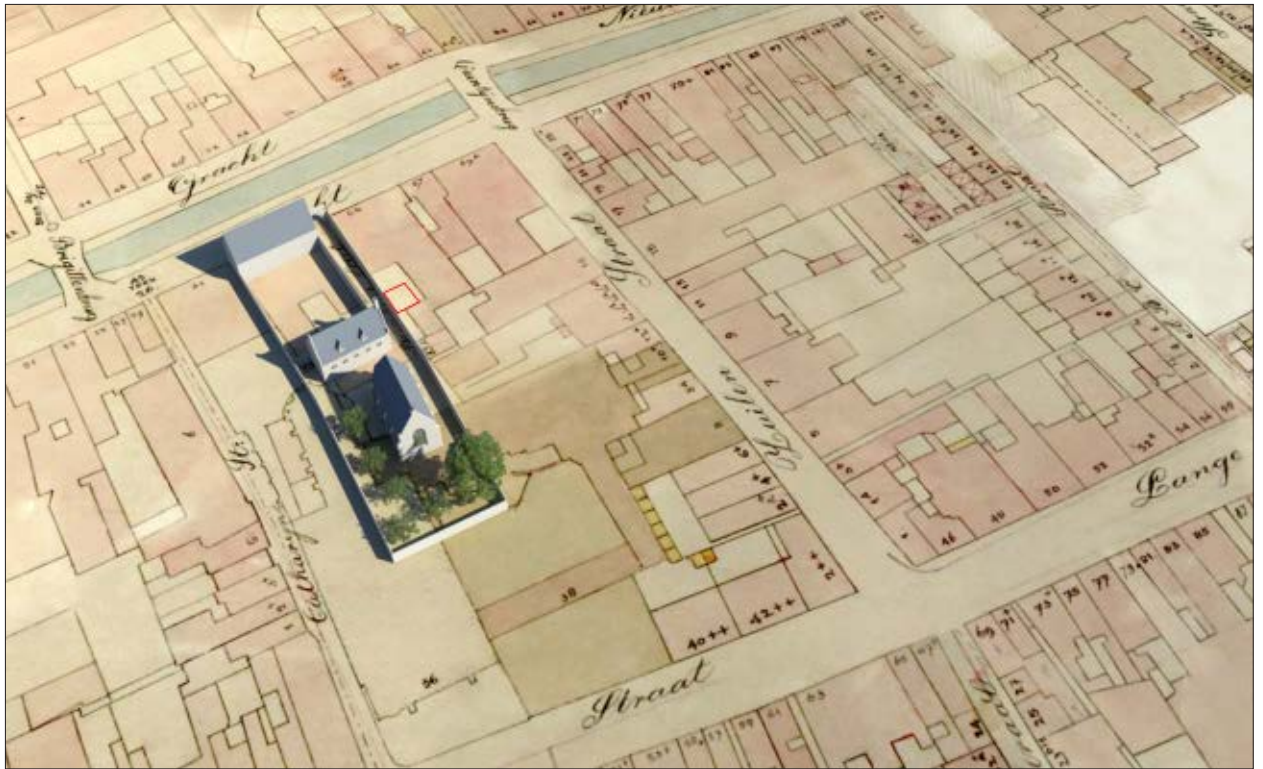
Het onderzoeksgebied ligt binnen de historische, ommuurde binnenstad van Utrecht. De ondergrond bestaat hier grotendeels uit zandige beddingafzettingen van de Rijn en de Vecht. De top van het Pleistocene dekzand bevindt zich in Utrecht plaatselijk al op 1,5 meter onder het maaiveld. Dit dekzand is door stromend water gemakkelijk te eroderen, waardoor rivierlopen zich snel kunnen verleggen. Alle drie de bovengenoemde stroomgordels zijn in de ondergrond van de stad Utrecht aanwezig, waarbij ze elkaars afzettingen deels geërodeerd hebben. Er is daardoor een complex geheel van oeverwallen, restgeulen, komgronden en crevasses ontstaan.

De activiteit van de Rijn en Vecht nam in de loop van de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen af als gevolg van toenemende afwatering via de Hollandsche IJssel en de Lek. Hoewel de Rijn en de Vecht gedurende de vroege middeleeuwen wel bevaarbaar bleven, zijn er duidelijke aanwijzingen voor verlanding van beide rivieren in deze periode. Uit recent archeologisch onderzoek in de VINEX-locatie Leidsche Rijn ten westen van Utrecht is gebleken dat de Oude Rijn in de zesde eeuw na Chr. gereactiveerd werd, maar veel smaller en ondieper bleef dan de oudere rivier die de brede meandergordel had gevormd. Uit 14C-dateringen blijkt dat de diepste delen van de rivier in de elfde eeuw na Chr. weer begonnen te verlanden. Na afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 eindigde de activiteit van Rijn en Vecht helemaal. Wel voert de Vecht nog steeds regenwater van de Utrechtse Heuvelrug af.

2.2 Historische en archeologische context

Het onderzoeksgebied ligt binnen de historische, ommuurde binnenstad van Utrecht. Het ligt ten zuiden van het Domplein, dat als het oudste bewoonde deel van de Utrechtse binnenstad gezien wordt. Ten westen hier van lag de (vroeg)middeleeuwse handelsnederzetting Stathe. Het zuidelijkste deel van de binnenstad, nabij de Nicolaïkerk en de Tolsteegbrug, is ook een van de oudere bewoningskernen van Utrecht. Ook het gebied rond de Waterstraat, ten noorden van het Domplein, behoort tot een van de oudste delen van Utrecht. Toen Utrecht in 1122 stadsrechten kreeg, werd er een omwalling opgeworpen en een gracht gegraven. Bij het graven van de stadsgracht werd voor een deel gebruik gemaakt van oude rivierlopen en van laagtes in het landschap, waardoor er een groot gebied binnen de gracht en de omwalling kwam te liggen. Niet alleen de hierboven genoemde bewoningskernen werden binnen de nieuwe verdedigingswerken opgenomen. Aan de oostzijde van de stad bleef een groot gebied nog lang onbebouwd. Het was voornamelijk in gebruik als tuinbouwgrond en boomgaard, totdat in de late veertiende eeuw de Nieuwegracht gegraven werd. Toen werd dit gebied verkaveld en bebouwd. Ook het zuidelijk deel van de omwalde en later ommuurde stad bleef, afgezien van een strook bebouwing langs de Oudegracht en de bewoningskern bij de Nicolaïkerk, nog lang een leeg gebied.³

Het enige oudere spoor van menselijke activiteit op het terrein van het Catharijneconvent is een waterput uit de twaalfde eeuw. Er zijn hier geen andere sporen van een huis of boerderij gevonden, waar deze waterput bij gehoord zou kunnen hebben. Dichter bij de Nieuwegracht zijn bij archeologisch onderzoek in 1997 en 1999 wel oudere sporen gevonden, die vanaf de twaalfde eeuw en mogelijk zelfs uit de elfde eeuw dateren (zie paragraaf 2.4). In het midden van de veertiende eeuw streek de broederschap van Sint-Agatha in het onderzoeksgebied neer. Ze bouwen een kapel en waarschijnlijk meerdere stenen huizen en/of andere gebouwen op het perceel (afb. 2.2). Op vrijdag 17 april 1366 deed Pieter Uten Leen, Utrechts burger en tollenaar van Bisschop Jan van Arkel, de belofte om jaarlijks 22 pond aan de broederschap te schenken. Dat geld was bedoeld om in het stenen huis ten oosten van de kapel een warme stoof te maken, een ruimte met zeven bedden waar daklozen opgevangen konden worden. De kapel en de stoof lagen aan de zuidkant van de Helmichsteeg, de huidige Catharijnesteege.

Afb. 2.2 Een 3D-reconstructie van de kapel van Sint-Agatha en de andere gebouwen op het perceel van de broederschap van Sint-Agatha in 1366, gezien richting het oosten. De kapel is het 'onderste' gebouw. Het gebouw in het midden, dat dwars op het perceel staat, is mogelijk de warme stoof, waar de daklozen onderdak konden krijgen. Het onderzoeksgebied is in rood aangegeven. Het ligt naast het perceel van de broederschap (bron: www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018).

Afb. 2.3 Het onvoltooide klooster in 1529, nog net in de tijd van de karmelieten. Het onderzoeksgebied is in rood aangegeven. Het ligt net buiten het kloosterterrein, ervan gescheiden door een muur (bron: www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018).

Het armenhuis heeft 102 jaar bestaan, van 1366 tot 1468. Toen werd de daklozen- en armenopvang verplaatst naar het Magdalenagasthuis op de hoek van de Nieuwegracht en de Magdalenastraat. In dat jaar kregen de karmelieten, een bedelorde, toestemming om zich in Utrecht te vestigen. Daarvoor kregen ze het terrein achter de huizen langs de Catharijnesteeg, de Zuilensteeg de Lange Nieuwstraat en de Nieuwegracht tot hun beschikking. Het kloosterterrein lag op het binnenterrein tussen deze straten, maar het liep slechts deels door tot aan de straten. Alleen bij de Catharijnesteeg lag de kloosterkerk direct aan de steeg. Ook de brouwerij lag direct aan de Nieuwegracht. Langs een deel van de Zuilensteeg stond een tuinmuur, maar voor de rest lag het klooster achter de huizen, midden in het blok. In de vijftiende eeuw had het stadsbestuur namelijk besloten dat kloosters niet meer direct aan belangrijke straten mochten grenzen, zodat de straten niet ontsierd werden door de lange blinde muren waarmee kloosterterreinen in het algemeen afgesloten waren. Tussen de huizen aan de Lange Nieuwstraat en de Nieuwegracht liepen gangen of stegen die toegang boden tot het klooster.

De bouw van het karmelietenklooster, dat te midden van de bestaande bebouwing werd opgetrokken, vorderde maar langzaam. In de 61 jaar dat de bedelorde hier gevestigd was, werd slechts een deel van het complex voltooid:

een gedeelte van het grote hoofdgebouw met onder meer de refter en de slaapzaal, de keuken en een deel van de zuidelijke kloostergang (afb. 2.3). Ook de kloosterkerk werd niet voltooid, alleen het oostelijke deel van de kerk met het koor werd afgebouwd. Van de rest van de kerk werd alleen het onderste deel opgetrokken. De kerk sloot bovendien niet op het hoofdgebouw aan, omdat de voormalige warme stoof van de broederschap van Sint-Agatha er nog tussen stond. Dat was men wel van plan, maar pas in 1561 hebben de johannieters, de volgende gebruikers van het complex, dit alsnog gerealiseerd.

De johannieters kregen het karmelietenklooster toegewezen als vervanging voor hun eigen klooster bij de Catharijnepoort in het noordwesten van de stad. Dat was onteigend door keizer Karel V, die in 1528 ook landsheer van het prinsbisdom Utrecht werd. Hij liet het klooster grotendeels slopen om er vanaf 1529 de dwangburcht Vredenburg te bouwen. De karmelieten kregen op hun beurt geld om een nieuw klooster te bouwen bij de Nicolaïkerk in het zuiden van de stad.

Zeer waarschijnlijk waren de johannieters niet te spreken over hun gedwongen verhuizing van hun eigen klooster naar het onvoltooide en kleinere karmelietenklooster (afb. 2.4). Ondanks dat ze ook alle huizen langs de omringende straten erbij kregen, was het toch geen gelukkige ruil.

Afb. 2.4 Nogmaals de situatie rond 1529, met het nog grotendeels onvoltooide klooster, zoals de johannieters het in bezit kregen. De percelen aan de overkant van de Zuilenstraat zijn al bij het klooster getrokken, net als de panden langs de Nieuwegracht. Het onderzoeksgebied, in rood aangegeven, ligt in de tuin van een van de huizen langs de Nieuwegracht (bron: www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018).

Doordat alle huizen aan weerszijde van de Zuilenstraat aan het klooster toegevoegd werden, kwam deze straat op het kloosterterrein te liggen. De johannieters kregen toestemming om deze straat aan beide zijden af te sluiten. De grote slaapzaal van het klooster werd omgebouwd tot ziekenzaal. De johannieters sliepen namelijk, anders dan de bedelmonniken, niet in een collectieve slaapzaal. Ze hadden allemaal een eigen huis op het kloosterterrein, net als bijvoorbeeld de kanunniken van de immuniteten van Sint-Marie en Sint-Jan. Na de verhuizing wachtte hen de moeilijke taak om het onafgebouwde klooster en de omringende huizen om te bouwen tot een samenhangend en bruikbaar complex. Als laatste werd de oude Sint-Agathakapel gesloopt, zodat het hoofdgebouw voltooid kon worden en het tot aan de kerk reikte (afb. 2.5, afb. 2.6).

De johannieters wisten het klooster grotendeels te voltooien, alleen de vierde, noordelijke kloostergang van de pandhof (langs de kloosterkerk) was er nog niet toen Utrecht in 1580 overging tot de Reformatie, waarbij de katholieke kerkdienst verboden werd en alle bezittingen van de Roomse kerk onteigend werden. De johannieters mochten in het klooster blijven, maar ze mochten geen nieuwe leden meer toelaten. Het ziekenhuis van deze orde was het belangrijkste hospitaal van de stad en het stadsbestuur beseftte goed dat men niet zonder kon. Het voormalige klooster bleef nog jaren in het diepste geheim katholiek.

Na de Reformatie werd in 1580 de afsluiting van de Zuilenstraat ongedaan gemaakt. Overdag was het weer een openbare straat, maar 's nachts gingen de poorten nog op slot, waarvoor aanwonenden een sleutel hadden. In 1631 werd de straat weer helemaal openbaar, waarbij er nieuwe huizen langs gebouwd werden. De rooilijn werd verlegd, zodat de straat breder werd.

Al eerder, in 1602, was het hospitaal volledig in handen van de stad gekomen, maar ook de Staten van Utrecht hielden inspraak. In 1636 werd het het Stads- en Academisch ziekenhuis. De enige toegang tot het complex was in die tijd via de gang naar de Nieuwegracht, langs het onderzoeksterrein. De toegang vanaf de Lange Nieuwstraat was verdwenen. In de loop van de zeventiende eeuw werden de huizen die in 1529 waren aangekocht weer verkocht. De brouwerij (Nieuwegracht 63) werd gesloopt en vervangen door een statig grachtenpand. Het Stads- en Academisch ziekenhuis had gedurende een groot deel van zijn bestaan geldgebrek, wat werd opgevangen door het verkopen van land en boerderijen, zoals in 1741 bijvoorbeeld Hof ter Weide.⁴ In 1811 werd het hospitaal op deze locatie gesloten. Het verhuisde naar het Apostelgasthuis aan de Lange Jufferstraat. Het leegstaande klooster werd een passantenhuis, waar doortrekkende soldaten onderdak konden krijgen. Deze functie hield het tot 1900.

De kerk was sinds de Reformatie in 1580 niet meer voor katholieke erediensten gebruikt. Sinds 1840 werd in het

Afb. 2.5 Het klooster in het midden van de zestiende eeuw. De kerk en twee van de gangen van de pandhof zijn voltooid. De kerk en het hoofdgebouw worden nog gescheiden door de Sint-Agathakapel. Het onderzoeksgebied is in rood aangegeven (bron: www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018).

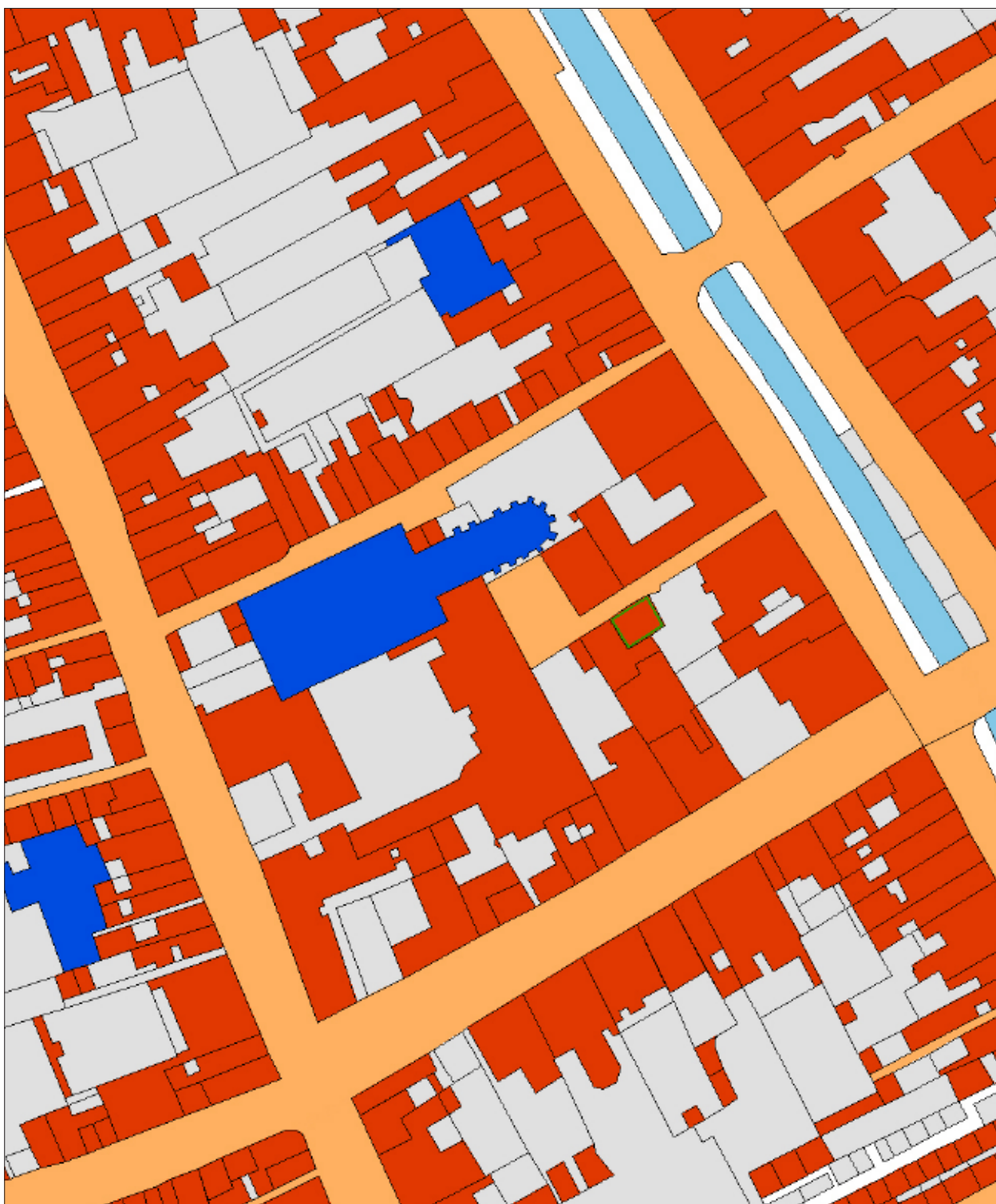

Afb. 2.6 Het klooster tussen 1561 en 1580. De oude Sint-Agathakapel is gesloopt. Het hoofdgebouw is naar het noorden uitgebreid tot tegen de kerk. Het onderzoeksgebied is in rood aangegeven (bron: www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018).

koor van de kerk op zondag de mis gelezen voor katholieke soldaten. Omdat daar ook steeds meer inwoners van Utrecht op afkwamen, werd in 1842 de hele kerk aan de katholieken teruggegeven. Sinds 1848 was er in Nederland weer volledige vrijheid van godsdienst, waarbij de Catharijnekerk 1853 de kathedraal van het herstelde aartsbisdom werd. De kerk werd in de jaren erna in neogotische stijl verbouwd. In de jaren zestig van de twintigste eeuw werd dit ongedaan gemaakt en kreeg de kerk weer een laatgotisch interieur.

Na de grote brand in het hoofdgebouw in 1868 werd er in 1870 een restauratieplan getekend, waarbij het klooster een museum voor kerkelijke kunst zou worden. De gemeente Utrecht, eigenaar van het complex, wilde echter niet meewerken. Het kloostercomplex heeft in de negentiende en twintigste eeuw, naast de functie van passantenhuis voor militairen, vele andere functies gehad, zoals oefenruimte voor een turnvereniging en huisvesting van de werkverschaffing. Ook kreeg een deel van het voormalige klooster een museumfunctie, echter niet voor religieuze kunst, maar voor het Brandweermuseum. Voor de religieuze kunst, het Aartsbisshoppelijk Museum genoemd, werd een ruimte ingericht in het Centraal Museum in het voormalige Agnietenklooster. In 1934 werd wel de collectie Nieuwe Religieuze Kunst in het

Catharijneklooster ondergebracht, in 1948 het Goud- en Zilvermuseum en in 1953 het Klokkenmuseum. Tussen 1974 en 1979 werd het Catharijneconvent ingrijpend gerestaureerd en werd het de thuisbasis van het nieuwe Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Voor de overige museumcollecties werden nieuwe expositieruimten gevonden. In 2000 werd ook de nooit gebouwde noordelijke pandhofgang alsnog in een moderne stijl gebouwd van glas en staal. Tijdens deze restauraties en verbouwingen is er intensief bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens deze restauratie zijn ook de aangrenzende panden deels weer aangekocht. Hierin zijn de publieks- en kantoorfuncties van het museum deels ondergebracht, aangezien deze moeilijk in de kloostergebouwen in te passen waren. Een deel van de bebouwing uit de vroege twintigste eeuw is gesloopt en vervangen door nieuwbouw, waaronder het entreegebouw en de serre van het auditorium dat aan het onderzoeksgebied grenst.

Afb. 2.7 De opgravingslocatie, aangegeven met een groene lijn, op de kadastrale kaart uit 1832 (bron: www.hisgis.nl).

2.3 Het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied lag achter de hoofd vleugel van het voormalige klooster. Het is slechts gedurende een deel van de tijd dat het klooster bestaan heeft, in bezit van het klooster geweest. In 1366 lag het onderzoeksgebied nog buiten het terrein van de broederschap van Sint-Agatha (afb. 2.2). Ook in de tijd van de karmelieten lag het nog buiten de kloostermuren (afb. 2.3). In 1529 kwam het perceel waarop het onderzoeksgebied lag in bezit van het klooster. Het was de tuin van een van de huizen langs de Nieuwegracht die door keizer Karel V werd aangekocht bij de gedwongen verhuizing van de Johannieten (afb. 2.4). In de eerste decennia van de zeventiende eeuw werden de huizen langs de Zuilenstraat en de Nieuwegracht stuk voor stuk weer verkocht. Het onderzoeksgebied lag sinds die tijd niet meer op het kloosterterrein. Het was de achtertuin van het pand Nieuwegracht 67. Op de kadastrale kaart uit 1832 is het perceel bebouwd (afb. 2.7). Het naastgelegen huisje, het Stratenmakershuisje heeft tegenwoordig het huisnummer Nieuwegracht 63A. In 1832 hoort het bij een perceel aan de Zuilenstraat (de huidige huisnummers 58-72). Ook dit perceel hoort tegenwoordig bij het museum.

De muur langs het onderzoeksgebied heeft, hoewel hij vrij recent is, een lange geschiedenis. Een voorganger van de muur is te zien op de 3D-reconstructie die de situatie in 1366 weergeeft (afb. 2.2). Deze muur was een van de twee muren van de gang tussen de huizen aan de Nieuwegracht en de Sint-Agathakapel (afb. 2.8, 2.9, 2.10). De huidige muur is een reconstructie, die

gezien de verticale naden in meerdere fasen is neergezet. Het Stratenmakershuisje komt niet voor op de 3D-reconstructies (afb. 2.2-2.6). Op de kadastrale kaart uit 1832 is dat perceel wel bebouwd, maar de vormen van de bebouwing komen niet overeen met dit huisje. De dikke muur aan de zuidzijde, waar het huisje tegenaan staat, is in oorsprong ook oud. Hij is te zien op de 3D-reconstructie die de situatie in 1529 toont (afb. 2.3). Gezien het baksteenformaat is de huidige muur aanzienlijk jonger.

2.4 Eerder onderzoek

Tijdens de grote verbouwing en renovatie van het Catharijneconvent in de jaren 1974-1979 is intensief archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, net als bij de aanpassingen die in 1995, 2000 en 2004 zijn uitgevoerd.⁵ De relevante resultaten van deze onderzoeken zijn in paragraaf 2.2 besproken.

In oktober 1997 is in het huis Nieuwegracht 67 een archeologische waarneming uitgevoerd bij het verdiepen van de kelder, waarbij rivierafzettingen en sporen en vondsten vanaf de elfde tot in dertiende eeuw gedocumenteerd zijn.⁶

Een tweede archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in dit pand is in augustus 1999 uitgevoerd, toen bij de aanleg van een zwembad de kelder instortte.⁷ Dit pand had nog geen werfkelder onder de Nieuwegracht, zodat hier een ongeschonden bodemprofiel van de gracht met walkeringen gedocumenteerd kon worden. De oudste

Afb. 2.8 Het Stratenmakershuisje, gezien richting het oosten. Het onderzoeksgebied ligt achter de muur tussen het huisje en de serre van het auditorium, waarvan het glazen dak boven de muur uitsteekt.

Afb. 2.9 Het Stratenmakershuisje en de oostelijke muur langs de gang die tussen de huizen langs de Nieuwegracht doorliep en het klooster met de gracht verbond, gezien richting het zuiden. Het onderzoeksgebied bevond zich achter de muur en is door de openstaande poort nog net zichtbaar.

Afb. 2.10 De gang die tussen de huizen aan de Nieuwegracht doorloopt en het klooster met de gracht verbond, gezien richting het noorden. Nog altijd is er een poort onder de bebouwing door. Het onderzoeksgebied bevond zich achter de muur rechts op de foto.

met zekerheid gedateerde lagen stammen op basis van het Paffrath- en Pingsdorfaardewerk uit de twaalfde eeuw. Mogelijk waren er zelfs sporen uit de elfde eeuw aanwezig. Een beerput, gemaakt van een houten ton, dateerde rond het jaar 1300. Een greppel uit de dertiende eeuw was mogelijk een perceelsscheiding. Uit het onderzoek blijkt dat op de plaats van de Nieuwegracht, die rond het jaar 1390 gegraven is, al een oudere waterloop, de Oudelle aanwezig was, waarvan bij de aanleg van de gracht gebruik gemaakt is. De Oudelle, de voorloper van de Nieuwegracht tussen de Stadsbuitengracht bij de Tolsteeg en de Pausdam, is waarschijnlijk tussen 1122 en 1127 gegraven. Deze oudere waterloop had geen kademuur of beschoeiing, maar een talud, dat later door ophogingen/aanplempingen en door het bouwen van de kademuur bij de aanleg van de Nieuwegracht verdwenen is. De beerput lag midden onder de huidige straat, waaruit blijkt dat de rooilijn oorspronkelijk dicht bij het water lag. Toen rond 1390 de Nieuwegracht gegraven werd, kwam de rooilijn op zijn huidige plaats te liggen.

3 Resultaten

Bij de begeleiding zijn geen archeologische sporen waargenomen en vondsten verzameld. De ontgravingsdiepte was 40 tot 45 cm onder de bovenkant van de klinkerbestrating (afb. 3.1). De klinkers waren 10 cm dik en deze lagen op een pakket recent geel ophoogzand van circa 20 cm diepte. Hieronder was een ouder, bruin zandig pakket met wat baksteenpuin aanwezig (egalisatie- of ophogingslaag) (afb. 3.2). Van deze laag werd circa 10 tot 15 cm afgegraven. In dit pakket zouden bouwhistorische resten, zoals funderingen, waterputten of beerputten aanwezig kunnen zijn. Bij de graafwerkzaamheden zou dan de bovenkant van deze structuren geraakt kunnen worden. Er bleken echter geen sporen aanwezig te zijn in deze oudere ophogings- of egalisatielaag. Mogelijk is het onderzoeksgebied van circa 45m² nooit bebouwd geweest of zijn oudere structuren al in het verleden tot op een dieper niveau gesloopt. De ouderdom van de onderste laag kon vanwege het ontbreken van dateerbaar vondstmateriaal niet vastgesteld worden, maar hij dateerde waarschijnlijk tussen de achttiende eeuw en de vroege twintigste eeuw.⁸

Afb. 3.1 Een overzicht van het onderzoeksgebied tijdens het verwijderen van de bestrating en het afgraven van het recente ophogingszand, gezien richting het zuiden.

Afb. 3.2 Bij een verwijderde straatkolk voor de hemelwaterafvoer is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied goed te zien. Onder het recente ophogingszand bevindt zich de oudere, maar ongedateerde, bruine laag. De kijkrichting is richting het noorden.

4 Conclusie

Het onderzoeksgebied was kleiner dan 50m² en de ontgravingsdiepte minder dan 50 cm. Voor de graafwerkzaamheden was daarom geen archeologievergunning nodig. Omdat het plangebied op een perceel ligt dat lange tijd onderdeel van het voormalige johannieterklooster is geweest, is er besloten om de ontgravingen toch archeologisch te begeleiden. Bij de archeologische begeleiding zijn echter geen sporen waargenomen en geen vondsten verzameld. Gezien de geringe ontgravingsdiepte was de kans op het aantreffen van sporen niet heel groot, maar in de bruine, oudere ophogings- of egalisatielaag, die waarschijnlijk tussen de achttiende en de vroege twintigste eeuw dateerde, hadden bouwhistorisch resten, zoals funderingen, waterputten of beerputten aanwezig kunnen zijn.

Beantwoording onderzoeksvragen

In het PvE zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

1. Wat is de aard, datering en conserveringstoestand van de archeologische resten?
2. Zijn de sporen en vondsten onder te verdelen in perioden en/of fasen?
3. Wat is de exacte locatie van de archeologische resten?
Wat is de diepte (t.o.v. maaiveld) en hoogteligging (t.o.v. NAP) van de archeologische resten?
4. Welke activiteiten zijn ter plaatse uitgevoerd, uitgaande van de sporen en vondsten?

Er zijn door de geringe ontgravingsdiepte van 45 cm geen archeologische sporen waargenomen en geen vondsten verzameld. De onderzoeksvragen kunnen hierdoor niet beantwoord worden. Het is echter goed mogelijk dat er op een dieper niveau wel archeologische resten aanwezig zijn.

Noten

- 1 Van Wieren 2018.
- 2 Deze paragraaf is gebaseerd op hoofdstuk 3 van Van der Kamp 2018 en op hoofdstuk 4 van Duurland 2016.
- 3 Paragraaf 2.2 is gebaseerd op Hoekstra en Staal 2006 en op de website www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/catharijneconvent, geraadpleegd op 6 november 2018.
- 4 Van Wieren 2017, 9.
- 5 Hoekstra en Staal 2006, 78-84.
- 6 Van Rooijen 1997.
- 7 Van der Mark 2000.
- 8 Mondelinge communicatie M. Duurland, Erfgoed gemeente Utrecht.

Literatuur

Duurland, M.D.F., *Programma van Eisen Heycopstraat-Croeselaan, warmteleiding Eneco*, Utrecht 2016.

Hoekstra, T. en C. Staal, *Catharijneconvent. Van klooster tot museum*, Zwolle 2006.

Kamp, J.S. van der, *Kolken in een rivier. OK003: archeologische begeleiding op het Oudkerkhof (Utrecht)*, Basisrapportage Archeologie 136, Utrecht 2018.

Mark. R. van der, Nieuwegracht 67, in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999*, Utrecht 2000, 118-124.

Rooijen, C. van, *Nieuwegracht 67*. Intern verslag Erfgoed gemeente Utrecht, projectcode NG009, Utrecht 1997.

Wieren, E. van, *Johannieters langs het spoor. LR81: Een proefsleuvenonderzoek rondom de Johannieteruithof Hof ter Weide in Leidsche Rijn (Utrecht)*, Basisrapportage Archeologie 98, Utrecht 2017.

Wieren, E. van, *Nieuwegracht 63A, Utrecht. Programma van Eisen*, Utrecht 2018.

Colofon

Uitgave:

Erfgoed gemeente Utrecht © 2018

Redactie:

Herre Wynia

Eindredactie:

Rianne Pruis

Vormgeving:

Eric van Wieren

Datum:

December 2018

Meer informatie:

Erfgoed gemeente Utrecht

Telefoon 030 286 0000

E-mail erfgoedutrecht@utrecht.nl

erfgoed.utrecht.nl